

Россия Федерациясының чырыдышышкын яамызы

Тыва Республиканың өөредилге яамызы

Чөөн-Хемчик кожууннун өөредилге эргелели

Тус чернин бюджеттиг ниити билигин өөредилге чери

Чыргакы ортумак школазы

Директорнун өөредилге
талазы-биле оралакчызы

1 дугаар дужаалы-биле
чөпшээрэн.

Донгак О.М. /Донгак О.М./
« 29 » август 2024г

Хорунуң

дугаар дужаалы-биле

Соржак Ч.Н./

« 29 » август 2024г

9-ку класска

тыва дыл эртемнге

ажылчын программа.

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Хен-оол Оксана Баламовна.

2024-2025 өөредилге чылы

Чыргакы, 2024г

Тыва дыл (9 КЛАСС)

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

9 класстың “Кол ниити өөрөдигениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөрөдиге программаның» Федералдыг күрүнениң өөрөдиге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыглар Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРӨДИЛГЕ ПРОГРАММАНЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндөзүн чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүнө дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарына таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлериниң эрге-чагырга органнының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадылады), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органның соңгулдаларының дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөрөдигениң, культураның дээш өске-даа адырларының дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрөөн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөрөдиге системазында кижизилдигениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шиңгээди алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрөөн (тыва) дыл» деп чижек өөрөдиге программасы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөрөдигениң федералдыг күрүнө стандартына дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүн ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөрөдигениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрөөн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрөөн дылынга өөрөдиге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрөөн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөрөдигениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарына үндөзүн болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазалы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөрөдиге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөрөдиге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;

- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОРУЛGAЗЫ:

Кол ниити өөрөдигениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниниң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттыңан бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзаажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыгын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөрөдир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөрөдир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

2024-2025 өөрөдиге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемни өөрөдиринге 9-ку класска неделяда 2 шак (чылда 68 шак) көрдүнгөн.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ (9 КЛАСС)

Тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле харылзаалы.

Дылдың ниитилел амыдыралыга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери.

Петроглифтер, иероглифтер дугайында.

Түрктөргө орхон-енисей бижиктериниң дугайында.

Төвүт болгаш эрги моол бижиктер болгаш тыва дыл.

Тыва дылдың шинчилекчилери.

Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа), литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар).

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.

Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери.

Доора чугаа.

Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.

Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузаы.

Синтаксис.

Синтаксистиг харылзаалар, оларның хевирлери.

Синтаксистиг кезиктериниң дугайында билиг.

Нарын домактарның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар дугайында ниити билиг.

Нарын домак дугайында билиг.

Нарын домактарның бөлүктери: чагырышпаан, чагырышкан.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.

Нарын синтаксистиг конструкцияның сайгарылгазы.

Пунктуация дугайында билиг.

Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарынга бижик демдектери.

Нарынчылгынган домактарга бижик демдектери.

Нарын домактарга бижик демдектери.

Дорт чугаалыг болгаш цитаталыг домактарга, диалогтук сөзүглелге бижик демдектери.

Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери.

Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.

Сөзүглелдин уткалыг кезектери (микротема).

Абзац дугайында билиг.

Сөзүглелде домактарның харылзаалы.

Сөзүглелдин кезектериниң аразында харылзаалы.

Сөзүглелдернин янзылары. Тоожуушкун, Чурумал. Угаап боданыышкын.

Сөзүглелдин планы. Тезис.

Сөзүглелди допчулай бижири (конспект).

Сөзүглелдин лексиктиг сайгарылгазы.

Сөзүглелдин уран-чечени.

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери: ном болгаш чугаа стили.

Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.

Чугаа стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразы.

Бөдүүн чугаа стили.

Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.

Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стильдери.

Эртем стилиниң жанрлары (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия).

Публицистика стилиниң жанрлары (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...).

Албан-херек стилиниң жанрлары (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...).

Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕР

Бот-тускайлаң түннелдерге уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүге өөренип турарының утказын (өөредилге ажил-чорудулгазынга болгаш сонуургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

- россияжи хамааты демнежилге деп билигнің утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;

- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөннүн культурулуг өнчүзүнүн үндөзүннөрин билири;

- төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулут, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонуургалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонуургалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы-биле келир үеде мергежилдин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;

- кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң уjur-дузазын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;

- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөрөдилгеге болгаш күш-ажылга харысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шиңгээдири;

- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медреселин сайзырадыры, чараш чүүлдү шиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

- экологтуг культураның үндөзүннөрин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түннелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шиңгээди алганы билиглер болгаш өөрөдилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажилдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажилдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шиңгээдириниң* (ниити өөрөдилглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөрөдилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөрөдилгениң түннелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түннелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндөзилээн ажил-чорудулганың сорулгазын салыр;

- ажил-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандылары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелзэн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонuurгалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база оон төнчүзүндө улам эки чедиишчиниг болурунун аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедиишчиниг азы чедиишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедиишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шингээдир ажыл-чорудулгага тургузар;
- сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттырган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдырган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;
- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскертип билир;
- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шингээдир ажыл-чорудулганың медреселдиг шилилгезин боттандыларының үндезиннерин шингээдиң алыр.

Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

–чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмөйлөшкөк чүүлдерин тайылбырлаар;

– чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмөйлөшкөк демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданышкынын илередир;

– сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;

– сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;

– сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долuzu-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;

– сөзүглелде чуруп көргүскөн болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;

– сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;

– сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;

– бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;

– чугула херек сөстөрни тодарадыр;

– электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмөйлөшкөк чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаап шингээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шингээдип алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, оң туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

– бөлүктүн мурнунга салдырган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;

– бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

–чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;

– өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– эш-өөрү азы башкызы-биле демнежиپ ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;

– маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;

– харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түңнелдер. 9 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктөргө орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш эрги моол бижиктерни ылгап билер;
- чоннуң амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөргө сөзүглелде кирген уткаын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

- Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.
- Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстөри болгаш бижик демдектери.
- Доора чугаа.
- Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.
- Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Синтаксис.

- Синтаксистиг харылзаалар, оларның хевирлери.
- Синтаксистиг кезиктериниң дугайында билиг.
- Нарын домактарның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар дугайында ниити билиг.
- Нарын домак дугайында билиг.
- Нарын домактарның бөлүктөри: чагырышпаан, чагырышкан.
- Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.
- Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары.
- Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.
- Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.
- Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары.
- Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.
- Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.
- Нарын синтаксистиг конструкцияның сайгарылгазы.
- Пунктуация дугайында билиг.
- Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.
- Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарынга бижик демдектери.
- Нарынчылттынган домактарга бижик демдектери.
- Нарын домактарга бижик демдектери.
- Дорт чугаалыг болгаш цитаталыг домактарга, диалогтуг сөзүглелге бижик демдектери.

Сөзүглел

- сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) айы-биле сайгарар;
- сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);
- план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;

- хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
 - бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;
 - сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;
- Дылдың ажыггалының аайы-биле хевирлери**
- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
 - чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
 - сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
 - аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдирииникин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
 - бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттынган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

Тыва дыл. 9 класс (68 ш)

Катаптаашкын – 5 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 15 шак.

Теория болгаш практика – 48 шак.

Ажыглаар өөрөдиге ному: 6-7 кл

1. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу. 2001ч.

2. «Тыва дыл. 8-9 класс». Авторлары: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол. 2006ч.

3. «Тыва дыл. 8 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевир)

4. «Тыва дыл. 9 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевир)

Дылдың кезектери	№	Программа аайы-биле темалар 1-ги улдуң	Шак тар саны	Ай, хүннери	
				План езугаар	Херек кырында
I-ги кезек Дыл дугайында ниити билиглер	1	8-ки класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	1ш	04.09	
	2	Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалы	1ш	06.09	
	3	Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери.	1ш	09.09	
	4	Бижикиң баштайгы хевирлери. Орхон-Енисей бижикири.	1ш	13.09	

	5	Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл –биле холбаалыы.	1ш	16.09	
	6	Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери.Тыва дылдың шинчилекчилери.	1ш	20.09	
	7	Тыва дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери.Литературлуг дыл. Литературлуг эвес дыл.	1ш	23.09	
	8	Тыва дыл-социал четкилерде. Дыл дугайында катаптаашкын.	1ш	27.09	
Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар	9	Эдертиг. Кезер-Чиңгис.(Э.ч арын 67)	1ш	30.09	
	10	Эдертигниң сайгарылгазы. Дыл дугайында катаптаашкын.	1ш	04.10	
	11	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар. Дорт чугаа болгаш авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери.	1ш	07.10	
	12	Доора чугаа. Доора чугаалыг домактарга бижик демдектери.	1ш	11.10	
	13	Цитата, аңаа бижик демдектери.	1ш	14.10	
	14	Дорт чугаалыг домактар болгаш цитаталарның сөзүглелдер тургузарынга ужур-дузазы.	1ш	18.10	
	15	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга катаптаашкын	1ш	21.10	
	16	Хыналда диктант.Өрт(Д.ч арын 221)	1ш	25.10	
	17	Частырыглар-биле ажыл.Ниити катаптаашкын	1ш	25.10	
		2-ги улдуң			
Синтаксис болгаш пунктуация	18	Нарын домактар дугайында билиг.Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы.	1ш	08.11	
	19	Нарын домактарның бөлүктери.	1ш	10.11	
	20	Нарын домактың кезектериниң аразында холбажыр аргалары.	1ш	15.11	
Чагырышпаан нарын домак	21	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.Чагырышпаан нарын домактарның кезектериниң холбажыр аргалары.	1ш	18.11	
	22	Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	1ш	22.11	
	23	Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	1ш	25.11	
	24	Аңгылаштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	1ш	29.11	
	25	Чагырышпаан нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазы.	1ш	02.12	
	26	Чагырышпаан нарын домактарга катаптаашкын.	1ш	06.12	
	27	Эдертиг. Хуулгаазын хетпе(Э.ч арын 83-84).	1ш	09.12	
	28	Эдертигниң сайгарылгазы.	4ш	13.12	
Чагырышкан нарын домак	29	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу.	1ш	16.12	
	30	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактарның холбажыр аргалары.	1ш	20.12	
	31	Үениң тайылбыр домаа. Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары.	1ш	23.12	

	32	Хыналда диктант.Дүвү.(Д.ч арын 220).	1ш	27.12	
	33	Частырыглар-биле ажыл. Ниити катаптаашкын	1ш	30.12	
		3-кү улдуң			
	34	Немелдениң тайылбыр домаа.		10.01	
	35	Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.	1ш	13.01	
	36	Тодарадылганың тайылбыр домаа.	1ш	17.01	
	37	Даар байдалдың тайылбыр домаа.	1ш	20.01	
	38	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.	1ш	24.01	
	39	Сорулганың тайылбыр домаа.	1ш	27.01	
	40	Чылдагааның тайылбыр домаа.	1ш	31.01	
	41	Деңнелгениң тайылбыр домаа.	1ш	03.02	
	42	Туруштуң тайылбыр домаа	1ш	07.02	
	43	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.	1ш	10.02	
	44	Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	1ш	14.02	
	45	Чагырышкан нарын домакка катаптаашкын.Морфолог-синтаксистиг сайгарылгалар.	1ш	17.02	
	46	Хөй кезектерлиг чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактар.	1ш	21.02	
	47	Нарын синтаксистиг конструкциялар.	1ш	24.02	
	48	Нарын домактарга бижик демдектери.	1ш	28.02	
	49	Синтаксис болгаш пунктуацияга катаптаашкын. Нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазы.	1ш	02.03	
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	50	Сөзүглел дугайында билиг,ооң кол демдектери. Сөзүглелдиң темазы, кол бодалы.	1ш	06.03	
	51	Сөзүглелдиң уткалыг кезектери (микро тема). Сөзүглелдиң кезектериниң аразында харылзалыы.	1ш	09.03	
	52	Абзац дугайында билиг	1ш	13.03	
	53	Сөзүглелдиң планы.Тезис.Аннотация.Конспект. Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери.	1ш	16.03	
	54	Хыналда диктант. Өскүс аңгыр(Д.ч арын 225-226).	1ш	20.03	
	55	Частырыглар-биле ажыл.Нарынчыттыңан домактарга ниити катаптаашкын, түңнел синтаксистиг сайгарылга.	1ш	23.03	
		4-кү улдуң			
Стилистика болгаш чугаа	56	Стилистика дугайында билиг.	1ш	06.04	
	57	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр,хевирлер,домактар.	1ш	10.04	
	58	Ном стили,ооң янзылары.Эртем стилиниң жанрлары.	1ш	13.04	

культура- зы	59	Албан-херек стилиниң жанрлары.Билдириишкин.Резюме.Хол үжүү.Шынзылга.	1ш	17.04	
	60	Публицистика стилиниң жанрлары. Солунга статья. Интервью.Репортаж.Орук демдегелдери.	1ш	20.04	
	61	Чугаа стилиниң жанрлары.	1ш	24.04	
	62	Чечен чогаал стили.Чечен чогаал дылы болгаш ооң онзагайы.	1ш	27.04	
Синоними ка- стилистик аның кол өзгө.	63	Лексиканың стиль синонимнери. Грамматиканың стиль синонимнери.	1ш	04.05	
	64	Диалог,монолог,полилог.	1ш	08.05	
	65	Литературлук дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар.Лексика талазы-биле нормалар.	1ш	11.05	
	66	Грамматиктиг нормалар.Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар.		15.05	
5-9 класстарг а өөрөнгө чүүлдерин ге катаптааш кын	67	Хыналда диктант. Шуурган мурнунда.(Д.ч арын 229-230).	1ш	18.05	
	68	Частырыглар-биле ажыл.Катаптаашкын. Фонетика.Лексика. Синтаксис.	1ш	23.05	

